

Szöveges beszámoló a *Western Impacts and Transfers in the Hungarian Culture and Social Sciences in the 1970's and 1980's* című FK 125374 sz. kutatási projektben elvégzett munka eredményeiről

A projektteljesítésekről és az eredeti munkatervtől való eltérésekről eltérésekről általában

A projekt a tervezett kutatókkal és témákkal indult el 2017 novemberében. Az első két év munkájában a vezető kutató mellett öt kutató vett részt. Utóbbiak egy-egy – a Munkatervben megjelölt – kulturális-tudományos terület vizsgálatát, konferenciaszereplést, tanulmányok publikálását, interjúk készítését, illetve részben később, a zárókötethez való hozzájárulást vállalták. A kutatás második felében, 2019 novemberétől Pinkasz András helyett Kőhegyi Gergely vett részt a kutatócsoport munkájában, akit – technikai okokból – menet közben nevesítettünk.

A projektben a négy év során tervezett jelentős konferenciák és publikációk összességében megvalósultak. A jelentősebb eltérések a koronavírus-járvány miatti utazási nehézségek következtében alakultak ki.

A projekt első nagyobb szabású eseményére 2019 júniusában került sor, amelyről az 2019. évi beszámolóban részletesebben írtunk. Az *Openness and Closedness – Culture and Science in Hungary and the Soviet Bloc after Helsinki* című angol nyelven rendezett konferencián három panelben kilenc előadó vett részt, közülük hatan a projekt résztvevői.

Az előzetes terveken felül a projekt kutatói részt vettek a *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei* címmel Szegeden megrendezett országos jelenkor-történeti és politológiai konferencián. A Kulturális és tudományos hatások és transzferek a rendszerváltás előtt elnevezésű panelben a projekt négy kutatója – sorrendben: Takács Róbert, Takács Erzsébet, Csunderlik Péter és Pinkasz András – adott elő.

A projekt záróévére tervezett két konferenciát ugyanakkor már érdeemben érintette a koronavírus-járvány, mivel – ahogy a korábbi beszámolókból jeleztük – a külföldi utazással járó tevékenységeket újra kellett terveznünk. Az angol nyelvű konferenciát a 2021. júliusában sikerült realizálni, online konferenciaként. A 'The Semi-Permeable Iron Curtain' („A féligáteresztő vasfüggöny”) című konferenciáról a 2021 novemberében leadott jelentésben beszámoltunk. A másik, a projekt eredményeit felmutató rendezvényt Nyugati hatások és transzferek az 1970-es és 1980-as években címmel, ahogy előrejeleztük a 2021-es jelentésben, 2022 januárjában a Central European University Nádor utcai épületében tartottuk meg. A konferencia programja holnapunkon elérhető: <http://polhist.hu/programok2/nyugati-hatasok-es-transzferek-az-1970-es-es-1980-as-evekben/> A projekt hét résztvevőjének mindegyike képviseltette magát a kilenc előadó között. A két konferencia anyaga online is elérhető, a projekt tagjainak fenti két konferencián elhangzott előadásai közül több a kutatást összegző és lezáró tanulmánykötetbe is bekerült.

A projekt ideje alatt a vezető kutató öt konferenciaelőadást tartott meg, ezek közül kettőt angol nyelven. A további konferencia-részvételeket a megfelelő helyen tételesen közöljük. A

projekt lezárultát követően további a projekt kutatásaira támaszkodó, annak eredményeit közzetevő előadások várhatók 2022 augusztusában és szeptemberében (Hajnal István Kör Vizualitás és történelem c. konferenciája, Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgáster: magyar modell? c. konferencia).

A publikációk terén közös vállalásként 2019-ben megjelent a *Múltunk* angol nyelvű különszáma „Openness and Closedness – Culture and Science in Hungary and the Soviet Bloc after Helsinki” címmel az első két év kutatásait összegző kötet nyolc tanulmánnyal. A szerzők között hat projekttag (Antal Attila, Csunderlik Péter, Földes György, Kőhegyi Gergely, Takács Erzsébet és Takács Róbert) írásai is helyet kaptak. A kötet online is szabadon hozzáférhető.

A projektben ezen felül eredetileg egy angol nyelvű tanulmánykötet és egy kismonográfia megjelentetését terveztük a négyéves kutatás futamideje alatt. A kismonográfiáról, amely Antal Attila munkája (Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer), és amely a neoliberalizmus nyugati közgazdasági és politikai irányzatának 1990 előtti magyarországi recepcióját és a hazai közgazdasági gondolkodással kialakuló kölcsönhatásait vizsgálja, szintén beszámultunk a 2021. évi jelentésben.

A projekt záróköteté 2022 áprilisában készült el Takács Róbert szerkesztésében, és *Nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között* címmel jelent meg a Napvilág Kiadó gondozásában. A kötetben nyolc tanulmány kapott helyet, amelyből hatot a projekt résztvevői jegyezték, további kettőt pedig – a projekt célkitűzéséhez, tematikájához illeszkedő témákban – a 2021/22-es időszak konferenciáinak felkért résztvevői jegyezték. A kötetnek a kutatásvezető által írt bevezető tanulmánya áttekinti a kutatott téma, a kelet–nyugati kulturális és tudományos érintkezések és transzferek irodalmát, lehetséges megközelítéseit, és tudományos vitáit, valamint állást foglal a szűkebb időszak, az 1970-es és 1980-as évek, hidegháború egész korszakához képest definiálható sajátosságai kérdésében. A kötet további tanulmányai által érintett témák: hétköznapi és különleges mobilitás, avagy az utazási lehetőségekhez való hozzáférés egyenlőtlenségei az államszocialista rendszerekben; a kulturális amerikanizáció jelenségei a szovjet blokkban, kapcsolódások és transzferek a nyugati neoliberalizmushoz a jogrendszer szempontjából; a nyugati kapcsolatok bővülésének szerepe a médiarendszer és médiapolitika folyamataiban; tudományos kapcsolatok, kelet–nyugat együttműködés a történettudomány, a szociológia és a közgazdaságtan terén. A kötet anyagát csatoljuk a zárójelentéshez.

A tervezett interjúk – bár az ellehetetlenülő személyes érintkezések miatt időben elhúzódva – megvalósultak. A projekt keretében eredetileg két rövidebb külföldi kutatóutat is terveztünk, a NATO-levéltár helsinki folyamatra vonatkozó anyagainak feltárása céljából. A koronavírus-járvány következtében e két kutatóút nem valósulhatott meg, a témát a Magyar nemzeti levéltárban elérhető dokumentumokon keresztül dolgoztuk fel. Az utazásokra előirányzott költségeket hasznosulása érdekében, az előzetesen jelzett módon, egy további kiadvány elkészítésére fordítottuk. A kutatásvezető a kutatási időszak alatt több filmátvétellel és filmművészeti kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányt publikált. Kutatásait kiegészítve készült

az a *Hollywood a vasfüggönyön túl* című kismonográfia, amely az amerikai film 1945 és 1990 közötti magyarországi jelenlétén keresztül a filmátvételi – és tágabban a kulturális – politika változásait, az amerikai filmmel kapcsolatos diskurzust, valamint a kulturális fogyasztás mintázatainak – sokszor rejtett változásait vizsgálja. A kötet magyarul print és e-book formában is megjelent, valamint angol fordításban szabad hozzáférésű (open access) kiadványként is megjelenteti a Napvilág Kiadó.

A projekt kutatásvezetője a projekt időtartama alatt 14 publikációt – közte egy kismonográfiát, egy szerkesztett kötetet – jegyzett. Ezek közül kettő angol nyelven jelent meg, illetve ezen felül a *Hollywood a vasfüggönyön túl* kismonográfiája angol nyelven is megjelenik online formában.

A kutatás során érintett főbb kérdések és megállapítások

A kutatás az 1970-es évek kulturális és tudományos érintkezéseit, kulturális és tudományos diplomáciai törekvéseinek bemutatására és elemzésére, az egyes kulturális és tudományos területeken jelentkező kapcsolatépítés, kulturális import és transzferek kérdéseit vizsgálta. Ennek keretében rákérdezett az 1970- es és 1980-as évek egyediségére, sajátosságaira a hidegháborús érintkezések egészében. A kutatásvezető azzal az állásponttal ért egyet, amely 1953-at látja az 1948 utáni Kelet–Nyugat kapcsolatok legfontosabb szakaszhatárának, az enyhülés kezdetét, amely szakítást hozott a késő sztálini évek erősen konfrontatív időszakával. A Szovjetunióból kibontakozó desztalinizáció oldotta a mindkét tömbben érvényesülő bizalmatlanságot és elzárkózást, amelyben a kulturális érintkezések és csere megújítása is kapott szerepet. A katonai mellett felértékelődő gazdasági és ideológiai verseny megnövelte a kulturális szféra jelentőségét, amely elsősorban mint a két vilárendszer párbeszédének, vitájának és versengésének színtere vált fontossá. Ugyanakkor a magyar források alapján is kimutatható, hogy a kulturális szféra – illetve irányítás – képviselői a nyitásnak önmagában is pozitív hatását feltételezték, annak a fejlődést, minőséget segítő önértéket tulajdonítottak, túl azon, hogy az első időszakban a kulturális vetélkedést is megnyerhetőnek tartották. A tudományos párbeszéd és transzferek jelentőségét viszont sokkal inkább a gazdasági hatékonyság növelésének szándéka adta.

Az 1950-es és 1960-as években kibontakozó kapcsolatépítés az 1970-es évtizedben – a szovjet blokk egészében új szintre jutott. Az első szakasz felülről irányított nyitását követően a kapcsolatok olyan mennyiséget értek el, ami már minőségi változást hozott. A szereplők olyan köre vált nemzetközileg aktívvá, illetve a kapcsolattartásnak olyan alsóbb intézményi szintjei (akadémiaiintézetek, egyetemi tanszékek, könyvtárak stb.) alakultak ki, amely részben felerősítették az alulról jövő, spontán folyamatokat, részben segítették a kapcsolatok megőrzését és további intenzifikálódását. A hatalom természetesen nem mondott le mindezek ellenőrzéséről, mindazonáltal sok esetben inkább regisztrálta, jóváhagyta a megindult folyamatokat.

A helsinki folyamat, és az 1975-ben aláírt Záróokmány nem jelentett ugyan határozott cezúrát a nyitottság és zártság vonatkozásában az 1950-es évek közepén kibontakozó folyamatokat

illetően, ám egyrészt a záróokmány ösztönzőleg hatott mind a blokkokon átívelő kétoldalú egyeztetéseknek és találkozóknak – középszinten és legfelsőbb szinten egyaránt –, mind a blokkokon belüli egyeztetésekre. A Záróokmány aláírása utáni párbeszéd, vita és az utókonferenciákra való felkészülés alapvetően határozta meg az 1975 utáni – kulturális, ideológiai, gazdasági és fizikai – nyitottsággal kapcsolatos nemzetközi diskurzust. A kutatás részletesen feltárta a magyar fél 1975 utáni törekvéseit, amelyben – bár a magyar érdekek elsősorban a második kosárban, a gazdasággal kapcsolatos kérdéskörben koncentráálódtak – harmadik kosár, mint amely leginkább „megnyerhetőnek” tűnt, központi szerepet kapott. Mindez nem tagadja az emberi jogok kérdésének fontosságát, amelyben kiélezett viták folytak, és amely a nyugati diplomácia, a rendszerváltás, illetve a kelet-európai ellenzék perspektívájából a narratíva fő vonalát adja.

1976-tól a magyar külügy a nyugati partnereket is meglepő aktivitással és partnerekre szabott írásos anyagokkal fogott hozzá a záróokmánnyal kapcsolatos tárgyalásokhoz. A magyar külügyi offenzívában központi szerepet kaptak a harmadik kosár kulturális kérdései, amelynek kapcsán a magyar fél sikeresen használta ki relatív nyitottságát, valamint azt az állapotot, hogy a nagy nyugati nemzetek kulturális importjával szemben a magyar átvétel adatai lényegében minden kulturális területen többletet mutattak.

Ezt az ellentmondást, amely alapvetően a piaci és ideológiai-politikai alapú szűrők működésének volt köszönhető, a magyarországi diskurzusból a provincializmus fogalmával is igyekeztek megragadni. A késő Kádár-kor relatív nyitottságát szembeállítva a nyugati „nagy nemzetek” elzárkózásával, utóbbiak provincializmusáról beszéltek. Ugyanakkor a rendszer kultúrpolitikája hazai vonatkozásban is használta a provincializmus kifejezést, saját kulturális gyakorlatát mind a Horthy-korszaktól, mind a Rákosi-kortól megkülönböztetendő.

A fentiek is indokolják, hogy a kutatás foglalkozzon a „magyar kivételesség” toposzával is. Tény, hogy a magyar nyilvánosság vagy vízumpolitika gyakorlata – a nyugati partnerek által is elismerten – a nyitottabbak közé tartozott a szovjet blokkban, ugyanakkor bizonyos területeken és időszakokban a lengyel – és főleg 1968 előtt alkalmanként a csehszlovák – nyilvánosság, tudományos és kulturális politika nagyobb nyitottságot mutatott. Miközben egyrészt a tudományos kapcsolatok építésében, a nemzetközi hálózatokhoz kapcsolódásban a blokk minden országa részt vett, másrészt a nyitás, illetve kommercializáció folyamata – a keletnémet esetben is kimutatható, a helsinki utáni kulturális akciókra a bolgár pártvezetés is tett kísérleteket

A helsinki folyamat még egy vonatkozását érdemes hangsúlyozni. Az általa életre hívott keretek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a szuperhatalmak 1979-től romló viszonya – Békés Csaba kifejezésével a stand-by deténce állapota – ellenére a két blokk államainak érdekeinek megfelelően a párbeszéd – és csere – fennmaradjon, és oldja a nemzetközi feszültséget. Az 1985-ben rendezett Európai Kulturális Fórum – amelynek ellenfóruma olvasható a kelet-európai demokratikus ellenzék és a rendszerváltás (elő)történeteként – budapesti rendezvénye másik oldalról a kádári diplomácia nyugati elismeréseként értelmezhető.

A kulturális nyitottság magyarországi sajátosságaira az 1980-as években a folyamatok belső dinamikája is jelentős hatást gyakorolt. A kutatás mindenekelőtt a pénzügyi-gazdasági kényszerek nyomását emelte ki. Míg 1968-ban a kulturális politika igyekezett minél inkább megóvni a gazdasági reform hatásaitól a kulturális területet, a nyugati kulturális produktumok már a következő évtizedben is jelentősen nagyobb mennyiségben váltak elérhetővé Magyarországon. Az 1979-ben bevezetett árintézkedések, illetve a Politikai Bizottság kultúrát érintő 1982 novemberi határozata, és az ezek nyomán is mind előterjesebbé váló pénzügyi kényszerek azonban – az évtized közepén, a halmozódó válságjelek nyomán érvényesülő represszív nyilvánosság- és kultúrpolitikai tendenciák ellenére – mind feltartóztathatatlannabbá tették a kommercializáció folyamatát. Utóbbi ugyanakkor elválaszthatatlan volt a nyugati tartalmak további térnyerésétől.

Szintén ebbe az irányba hatott, hogy a szórakozás és kikapcsolódás szerepe – amelyet a dolgozók jogos igényeként a desztalinizált kultúrpolitika már az 1950-es évek végétől bizonyos fokig elismert, az 1980-as években tovább nőtt, s a romló életszínvonal következtében jelentős politikai motívummá vált.

Az 1970-es és különösen az 1980-as évek sajátossága, hogy a kultúrpolitika mindinkább már csak a felszíni jelenségek terén volt képes biztosítani a szocialista kultúrpolitika fölényét. A kutatás a nyugati, és mindenekelőtt amerikai filmek bemutatóinak, vetítéseinek, azok férőhelyeinek, konkrét látogatóinak és bevételeinek arányát részletesen elemezve rámutatott, hogy az 1980-as évekre már csak a tételes filmcímek alapján tudta a filmátvétel megőrizni a szocialista film vezető pozícióját, míg a műsorpolitika oldalán, vagyis a vetítések terén már erőteljes nyugati fölény érvényesült, a látogatók számát tekintve pedig elmondható, hogy ebben az évtizedben a közönség filmfogyasztása amerikanizálódott. Hasonló – kevésbé kirívó – tendenciák érvényesültek a színházi műsorok, a könyvkiadás vagy a televízióműsor összeállításában is. Mindebben szerepe volt annak a társadalmi folyamatnak is, amelynek során már a gazdasági reform idején és után felnövekvő nemzedék vált kultúrafogyasztóvá, amely számára természetes volt a nyugati kulturális fogyasztási minták követése.

A vezető kutató kismonográfiája részletesen feltárja a fenti jelenségeket az amerikai film magyarországi jelenlétének dinamikáján keresztül, és nyomon követi az amerikai – illetve nyugati filmmel kapcsolatos – politikai törekvéseket, illetve diskurzust. Az amerikai film 1948-ban, a szovjet blokk bezárkózásával véget vetett az amerikai film Magyarországon, illetve a térségben a II. világháború után visszanyert hegemóniájának. Az amerikai film 1956-57-es visszatérése ugyanakkor arra is rámutat – már kulturális jelenségek, például az irodalmi recepció, így a Nagyvilág szerepe, újbóli megjelenése kapcsán – hogy a forradalom leverése és a kulturális területen is érvényesülő elnyomás nem érvénytelenítette a mélyben ható desztalinizációs folyamatokat. Az amerikai film visszatérése a magyar mozikban a szovjet blokk egészével összhangban, párhuzamosan ment végbe. (Más területeken – például az amerikai ösztöndíjak vagy az egyezményes kapcsolatok terén – kimutatható fáziskésés.)

A magyar filmátvétel – és kultúrpolitika – „amerikaisággal” kapcsolatos vonakodása leginkább a western műfajának recepciója kapcsán érhető tetten. Míg a szovjet blokk több országában az 1960-as évek közepétől nemcsak nyugati westerneket játszottak a mozikban, de

a keleti westernnek (indiánfilmek) mellett a nyugati western műfaj stíluselemeit, motívumait átemelő easternek is készültek – elsősorban Lengyelországban és a Szovjetunióban – addig Magyarországon csak az 1960-as évek legvégén nyert bebocsátást az amerikai western és az 1970-es évek második felében született meg a sajátos magyar eastern. A tűrészhatárok eltolódását lakmuspapírként jelzi az egyes Hollywoodban népszerű műfajok befogadásának folyamata is – például az akciófilmeké, krimiké az 1970-es években, a horrorfilmeké és science-fictioné az 1980-as években. A szórakoztató filmek jelentőségének növekedését mutatja – mind a közönség kiszolgálásában, mind a kommercializáció terén – a hollywoodi kasszasikerek átvételének felerősödése az 1980-as években. Sajátos módon a pénzügyi kényszerek olyan irányban hatottak, hogy a – nehezebbé váló pénzügyi és valutáris környezetben (a valutahelyzet mindvégig a nyugati kulturális importot fékező tényező maradt) – a nyugati populáris kultúra terjesztését ösztönözték.

A kutatás szintén megvizsgálta a kérdést, hogy beszélhetünk-e amerikanizációról a szovjet blokk olyan országában, mint Magyarország, és arra jutott, hogy korlátozott értelemben végbement a fogyasztás és a kulturális fogyasztás amerikanizációja. A filmes – és részben más kulturális területek – fogyasztásáról már részletesebben szoltunk. Bizonyos területek fejlődése – például a zene (rock and roll, jazz), divat (farmer) – kapcsán azt emelhetjük ki, hogy a magyar vezetés e jelenségeket ifjúságpolitika alá besorolva, a kezdeti ellenállás után felismerve a globális folyamatok, a modernizáció feltartóztathatatlanságát alapvetően kontrollált – a tiltás, ellehetetlenítés elemeit sem feladó – befogadás, integrálás oldalára állt. Az eredetileg nyugatias töltetű műfajokat igyekezett az univerzalizmus és generációs sajátosságok gondolatával felruházni. Bizonyos „amerikai életformát” megtestesítő tárgyak – mint a kóla vagy az amerikai cigaretta – szimbolikus, ideológiai jelentősége az 1970-es, 1980-as években halványabbá vált, és mind nagyobb jelentőséget kapott a jelenség gazdasági oldala, a „népgazdaságnak” biztosított hozzáadott érték. Sajátos módon azok az amerikai transzferek (lásd a pol-beat esetét) bizonyultak kevésbé sikeresnek, amelyek a nyugati közegben protesztartalmat hordoztak, azáltal a szocialista kultúrpolitika magasra értékelte őket, ugyanakkor az átvétel során társadalomkritikai töltetüktől nehezen lehetett függetleníteni azokat.

Szintén megfigyelhető – a film kapcsán is, de a nyugati képregények befogadása kiválóan szemlélteti, hogy a magyar átvételek terén is érvényes az Anne Gorsuch szovjet turizmussal kapcsolatos kutatásaiban jelzett „biztonságos Nyugat” fogalma. Az amerikai filmekkel szemben sokáig a nyugat-európai – francia, olasz – filmművészet élvezte a kultúrpolitika támogatását, míg a nyugati típusú képregényekkel szemben évtizedeken át a teljes elzárkózás politikája érvényesült, a műfajra mint az olvasást ösztönző, a rajzolt regényekkel a magasabb szintű kultúrafogyasztás felé terelő eszközre tekintettek. Amikor az 1970-es évek végétől a kommercializációs kényszerek már kivédhetetlenné váltak, az amerikai típusú képregények helyett a „szolidabb” nyugat-európai rajzos történetek kaptak zöld utat.

A közgazdaságtudomány területén zajló érintkezések és transzferek vizsgálatát a projekt keretében – időben is megosztva – két közgazdász végzettségű kutató, Pinkasz András és Kőhegyi Gergely vállalta el.

A kutatás megállapította, hogy a transznacionális tudástranszfereknek a hetvenes évekre a közgazdaságtanban két domináns iránya alakult ki. Egy elméleti nyugat felé, valamint egy empirikus kelet felé. Az elméleti irány a matematikai közgazdaságtanon keresztül kapcsolta össze a nyugati főáramú közgazdaságtant a szocialista tervezéssel. A harmincas évek kalkulációs vitája megteremtette a kapcsolódási pontokat, a hatvanas évektől elérhetővé váló Ford-ösztöndíjakon keresztül pedig számos kelet-európai kutató tudott az Egyesült Államok egyetemlein tapasztalatokat szerezni. Mindeközben a magyar közgazdaságtani egyetem is igyekezett egy-két évente egy amerikai Nobel-díjas kutatót egy előadás erejére Magyarországra hívni. Bár a matematikai keretre a közgazdászok máig előszeretettel hivatkoznak ideológiás emlegetésként, az elméleti apparátus az aktív állami beavatkozás feltételezte, valamint a teljes foglalkoztatás elérését célozta meg. Ez a gazdaságpolitika mind a tőkés-keynesiánus, mind a szocialista blokk közgazdasági felfogásába beleillett. E közgazdasági iránynak egy kiemelt szerepe alakult ki az egyetemi oktatásban és az akadémiában.

Az empirikus irány egy pozitivistá megközelítést követett. Elvetette az elméleteket azok ideológiaterheltsége miatt, és csak a tervgazdaság megvalósulására összpontosított. Hazai gyárlátogatások, interjúk, statisztikai adatok elemzése jellemezte. A nemzetközi kapcsolatok is az empiria keresésére összpontosultak, így a keleti kapcsolatok váltak erőssé. Az elemzési eszköztár egyértelműen a tervgazdálkodás kritikáját célozta meg, a kutatási irányokat ez befolyásolta, így ez az irányzat is valójában fontos ideológiai célokkal rendelkezett. Míg az elméleti irány a pozíciója megerősödését a nyugati kapcsolatokkal, ösztöndíjakkal erősítette, addig a kelet irány az empirikus adatok széles körében látta saját megerősítését, ami pedig a keleti kapcsolatokat igényelt.

A hetvenes évek azonban olyan globális változásokat hozott, amely átalakította a fenti viszonyokat. A közgazdaságtan főáramáért vívott harcban megerősödtek a neoliberais törekvések, ez a nyugati matematikai modellekben is testet ölt: az állami beavatkozások hatástalanságáról, vagy éppen kontraproduktív természetéről jelentek meg tanulmányok, valamint a munkanélküliségre mint a gazdaság természetes velejárójára kezdtek tekinteni. E gondolatok ugyan megjelentek a hazai közgazdasági gondolkodásban, azonban sokáig nem tudtak teret nyerni. Az útfüggőség ugyanis rögzítette a korábbi időszak akadémiai, kutatói és oktatói pozícióit.

Így a hetvenes évek globális változásai a nyolcvanas évek második felére jelentkeztek kihívásként a hazai közgazdaságtanban. A szocialista rendszer meggyengülésével az annak legitimitációját sokáig betöltő politikai gazdaságtan függetlenedni kezdett, és négykötetes, a korábnál kritikusabb tankönyvvel próbálta helyzetét stabilizálni. A Ford-ösztöndíjasok a matematikai közgazdaságtan expanziójába fogtak, és kötelezővé tették a mikro- és makroökonomia oktatást az egyetem első éveiben. A matematikai közgazdaságtan tábora azonban kettészakadt és a keynesi irányzattal kompatibilis tábor mellett új, feltörekvő, de még

gyenge erőként jelentek meg a neoliberais irányzat hívei. Ők már egy éves ösztöndíjak helyett nyugati PhD-kkal voltak felvértelve (ez a kilencvenes évekre bontakozik ki), valamint az új nyugati főáram nevében szólalnak meg. Mindeközben a pozitivisták tábor a szocializmus összeomlásával súlyát veszti, és a rendszerváltás új empirikus folyamatainak válik a tudósítójává. A hazai tudományos-egyetemi intézményrendszerben azonban a hetvenes évekre rögzültek a pozíciók, és ezt érdemben a globális átalakulások nem rendítették meg, még a rendszerváltás éveit alatt sem. A régi és új irányzatok közötti első komolyabb ütközetre csak a kétezres években kerül sor.

Kóhegyi a projekt zárókötetében is szereplő tanulmánya a folytonosság és megszakítottság problematikájára is rámutat. A címben is szereplő Theiss Ede képviseli azt az 1940-es évek végén megszakított hagyományt, amely az 1930-as és 1940-es években naprakész módon kapcsolódott a nyugati – amerikai – közgazdaságtudományhoz, ám a sztálinizmus éveit után nem volt lehetősége visszatérni a fősodorba. Így a nyugati matematikai közgazdaságtan eredményeinek megismerése és átültetése alapvetően más szereplőkkel és más intézmények révén történt meg. Utóbbi téren pedig nemcsak az egyetemi tanszékeknek volt szerepe, hanem az MTA-nak, illetve a KSH-nak és az Országos Tervhivatalnak is. Az itt dolgozó szakemberek bizonyos tekintetben az egyetemekenél nagyobb mozgástérrel rendelkeztek a nyugati módszerek, modellek, sőt technológia adaptálásában. Ahogy Kornai János vagy Bródy András példája mutatja,

Antal Attilának a projekt keretében a politikatudomány magyarországi meghonosításának kérdéseit kezdte vizsgálni, amelynek kapcsán alapvető feszültségforrást jelentett, hogy a nyugati típusú politológiának hol és milyen lehet a helye a marxizmus-leninista politikai gondolkodás mellett. A szerző arra jut, hogy a politikatudomány több szálon kezdett intézményesedni az 1970-es évektől, és egy különös fáziseltolódás jött létre: már ekkor elindult a politikatudomány akadémiai és tudományos szervezetekre koncentrálódó intézményesedése a belpolitikai és külpolitikai folyamatok hatására, ugyanakkor a politikatudomány felsőoktatási intézményesülése csak az 1980-as évektől kezdve bontakozhatott ki. Antal Attila a kutatás második felében kiterjesztette a kutatásának tárgyát. 2021-ben megjelent kismonográfiája (Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer) összefoglalja a neoliberalizmus 20. századi eszme- és gondolkodástörténetének főbb fordulópontjait, szereplőit. A transzfertörténeti munka a neoliberalizmust mint gazdasági, politikai és kulturális komplexumot mutatja; az elemzés fő célja annak vizsgálata, hogy miként lett a globális kapitalizmus hegemon tendenciája a neoliberalizmus. Mindezzel párhuzamosan bontakozik ki a Kádár-rendszer fokozatos neoliberalizálódásának története az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmustól egészen a Fordulat és reformig. Ennek keretében bemutatja a politikaelmélet megjelenését, nyugati tudományos kapcsolódásait és intézményesülését az 1970-es és 1980-as években. A kötet másik fő tézise az, hogy a neoliberalizmus egyszerre jött létre nyugati és keleti jelenségként, és az államszocialista országok (különösen a Kádár-rendszer) komoly hatást gyakoroltak a neoliberalizmusra. A tanulmány – kiegészítve a monográfiát – bemutatja, hogy a neoliberalizmus milyen jogi keretrendszerben bontakozott ki a késő Kádár-kori Magyarországon, és hogy miként jött létre a gazdasági jogi fordulat, amelyre a rendszerváltással létrejövő kapitalizáció ráépülhetett. A

tanulmány egyszerre vizsgálja meg a jog- és politikai rendszer átalakulását és ennek viszonyát a rekapitalizációval.

A történettudományos kapcsolatokat célzó kutatás rámutatott a nemzetközi hálózatokhoz és személyekhez való kötődés jelentőségére. A kutatás azt is szemlélteti, – ahogy azt a kötetben a „kiváltságos” és „hétköznapi” utazásokkal foglalkozó tanulmány is aláhúzza –, hogy az ilyen hálózatokhoz kapcsolódó kutatók (mint Ránki György vagy Hanák Péter) a kapuőri szerep kényszerű vállalása mellett a nemzetközi érintkezések és tudományos-kulturális transzferek facilitátoraiként, kettős szerepben működtek.

Takács Erzsébet a szociológia két olyan területének – családszociológia, munkaszociológia – vizsgálatát vállalta el a projekt keretében. A családszociológiai kutatás keretében többek közt a korszak folyóiratainak (Demográfia, Szociológia, Társadalmi Szemle, Szociológiai Figyelő, Valóság), illetve kutatók visszaemlékezéseinek feltárása nyomán vizsgálta az aldiszciplína magyarországi meghonosítását és intézményesülését az 1970-es és 1980-as években.

A szociológiai kapcsolatokkal és transzferekkel foglalkozó kutatás keretében megtörtént a hetvenes-nyolcvanas évekre jellemző családszociológiai paradigmák feltérképezése a családszociológia és demográfia nemzetközi szakirodalmában. A felhasznált hazai források az aldiszciplína intézményesedése szerint kerültek csoportosításra. Így a Központi Statisztikai hivatal (KSH) vonatkozásában visszaemlékezések, a KSH-könyvtártörténet szakirodalmi szövegei lett feldolgozva, valamint a Demográfia folyóirat tanulmányainak tartalmi elemzése is elkészült. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) keretében a Szociológia, illetve a Társadalmi Szemle folyóiratok tanulmányait, valamint visszaemlékezéseket, kutatási beszámolókat, a könyvkiadás terméseit, az egyetemi mező vonatkozásában a Szociológiai Figyelő folyóirat számait vizsgálta. A nyugati irányzatok adaptációját jelentősen segítették a nemzetközi kutatásokba kapcsolódás lehetőségei, ami konferenciaszereplésekkel járt, saját szakmai kapcsolatok megalapozását, hálózatok építését, külföldi ösztöndíjak elnyerését tette lehetővé. A nemzetközi hálózatokba kapcsolódó kutatóknak – mint Szalai Sándor vagy Cseh-Szombathy László a családszociológiában – kiemelt szerepe volt mind a hazai kutatásszervezésben, mind a tudástovábbításban. A munkaszociológia tárgyában folytatott kutatásból pedig Héthy Lajos és Makó Csaba személye és szervezőtevékenysége emelhető ki. Az ő 1970-es és 1980-as évekbeli nemzetközi beágyazottságukat nagyban mozdították elő azok a több európai országot átfogó nemzetközi projektek, amelyekben államszocialista és kapitalista országok kutatói és gazdasági egységei vettek részt.

Az ilyen kapcsolatok és utazások egyúttal a releváns szakirodalom megszerzését is nagyban előmozdították, miközben egyes speciális lehetőségekkel rendelkező könyvtárak – mint a családszociológia esetében a KSH könyvtára – is növelték a nyugati áramlatok elérhetőségét. Ám ezzel együtt a fennálló viszonyok között – ahogy azt a történettudománnyal kapcsolatos kutatásunk is aláhúzza – fontos maradt a recenziók szakirodalompótló szerepe, valamint jelentős hatású volt a nyugati tudás szovjet blokkon belüli – lengyel – mediációja. A munkaszociológiai kutatás kapcsán azt is ki kell emelni, hogy a kelet–nyugati nemzetközi együttműködésben való részvételt a gazdasági hasznosítás esélye, a hatékonyság növelésének a szándéka is elősegítette.

Az adaptációt azonban jelentősen visszafogták az ideológiai kötöttségek, így az 1960-as években kiemelt jelentőséget tulajdonítottak Kelet és Nyugat „megkülönböztethetőségének”, az 1960-as évek végén–1970-es évek elején a hatalom adminisztratív intézkedésekhez is nyúlt. Az 1970-es évek második felétől ugyanakkor lezajlott a szakma „átorientálódása”, s e „csendes transzfereknek” megágyazott az is, hogy a politika – ideológiai okokból – egyre kevésbé vette igénybe a kutatók által kínált szakmai tudást. Természetesen a transzfereket hátráltató tényezők között kell említenünk az utazási lehetőségek korlátozottságát, valamint azt is, hogy a keleti és nyugati együttműködést intézményi – formai és gyakorlati – inkompatibilitás is nehezítette.